

Ad de Keyzer

PSALMVIERINGEN, ELIAANSE VORM VAN GETIJDENGEBED

Psalmvieringen is de titel van een serie van honderdzevenenveertig liturgievieringen waarin één psalm centraal staat. Zij zijn een vorm van getijdengebed voor mensen die zoeken naar een wijze van biddend leven, maar geen kloosterling zijn of willen zijn. Voor monialen en monniken die in een abdij leven is er het officie dat voorziet in zeven liturgische vieringen overdag en één 's nachts. Anderen kunnen terecht bij het Romeins Brevier of Getijdengebed dat ook een aantal gebedsmomenten door de dag heen aanreikt, waarin vooral het morgen- en avondgebed de peilers vormen.

Psalmvieringen wil mensen die op hun levensweg zoeken naar God, een weg wijzen op een manier die bij hen past. Die passende wijze was een oogmerk van de rooms-katholieke liturgische vernieuwing die Vaticanum II (1962-1965) had ingezet. Paulus VI schrijft in de begeleidende brief bij de Algemene Inleiding op het Getijdengebed in het openingsartikel: "Het geheel van de getijden is zo samengesteld en gestructureerd dat het als gebed van heel het volk Gods niet alleen door leden van de clerus, maar ook door kloosterlingen alsook door leken kan worden verricht." Nu wij zestig jaar verder zijn leert de ervaring ons "dat er van dit urengebed van de christelijke gemeenschap als geheel niet veel terecht is gekomen", aldus Maria ter Steeg in een artikel uit 2013 waarin zij terugblijkt op wat het concilie voor ogen stond. *Psalmvieringen* is niet ontworpen achter de tekentafel, maar gegroeid in een karmelitaanse praktijk van meer dan vijftig jaar samen bidden in gemeenschappen van leken en religieuzen met liefde voor spiritualiteit en mystiek, midden in de samenleving.

Vijftig jaar gebedspraktijk

Het begon in 1965 toen Kees Waaijman van zijn toenmalige provinciaal Hoppenbrouwers de opdracht kreeg om te onderzoeken of het mogelijk was een psalmvertaling te maken die geschikt zou zijn om de psalmen in liturgische vieringen samen te bidden, in de volkstaal. De doelgroep voor wie Kees de opdracht op zich nam verbreedde zich al snel tot alle Nederlandse religieuzen, omdat de sectie religieuzen van de toenmalige Nationale Raad voor Liturgie mogelijkheden zag voor de uitgave van gebedsdiensten die 's morgens en 's avonds gevierd konden worden en die in de behoefte konden voorzien van niet-eucharistische vieringen in onze Nederlandse taal. Met een diep respect noem ik hier de namen van Laetitia Aarnink en Cor Nefkens, die, hoewel zij nergens genoemd worden, vanaf het begin zich hebben ingezet voor deze uitgaven.

Heer die met ons gaat

Van 1970 tot 1977 verschiijnen er zeven series gebedsdiensten, elk van ongeveer 100 pagina's, losbladig, conform het liturgische jaar, onder de titel *Heer die met ons gaat*. Uitgangspunt hierin was dat de psalmen centraal zouden staan. Daarmee werd gehoor gegeven aan de wens van het concilie de psalmen de plaats te geven die zij verdienen, gezien de plaats die zij hadden in de lange gebedstraditie van onze kerken.

Vieringen rond de psalmen

Inmiddels was in 1975 binnen het Nijmeegs Titus Brandsma Instituut het psalmenproject van start gegaan en verscheen van 1979 tot 1991 een tiendelig commentaar van Kees Waaijman, gefocust op de spiritualiteit van de psalmen. In aansluiting hierop groeide bij de psalmbiddende gemeenschap het inzicht dat de eigen zeggingskracht van iedere psalm ligt in zijn specifieke spirituele dynamiek. Om recht te doen aan die eigenheid van elke psalm

afzonderlijk ontstonden in 1983 de *Vieringen rond de psalmen*, vijfendertig in totaal, verspreid over vijf series, tot aan 1986. De *psalmvertaling* was van Kees Waaijman, de *psalmzettingen* werden door zes componisten gemaakt. Deze *Vieringen rond de psalmen* zijn uitgegeven in de Werkmap voor Liturgie, uitgegeven door Gooi & Sticht, de uitgeverij wiens grote verdienste het is dat zij aankomende tekstschrijvers en componisten de ruimte bood hun werk bekendheid te geven waardoor zeer velen, onder wie ikzelf, taal en toon hebben mogen vinden om te leren bidden.

Psalmschrift

In het bidden van deze *Vieringen rond de psalmen* werd glashelder dat de keuze om één psalm centraal te stellen een gelukkige was. Tegelijk werd duidelijk dat zowel de teksten die om deze ene psalm heen gekozen waren alsook de liederen gekozen uit het toenmaals gangbare repertoire van Nederlandstalige liturgische muziek, niet accordeerden met de eigen spiritualiteit van die psalm. Dit inzicht leidde in 1988 tot de ingrijpende beslissing genomen door Kees Waaijman met Laetitia Aarnink om te beginnen met een nieuwe serie:

Psalmschrift. En dat ging niet zonder slag of stoot, want waar begin je dan aan? De opzet was drieledig: psalmen lezen, psalmen vieren en psalmen leven. In elk psalmschrift stond één psalm centraal die gelezen werd vanuit het Eerste Testament; het tweede deel werd gevormd door de psalmviering met in het midden daarvan de betreffende psalm; in het laatste deel werden teksten uit de spiritueel-mystieke traditie verzameld waarin de beleving van de psalm werd verwoord.

Van 1988 tot aan 2000 zijn tweeënzestig psalmschriften verschenen in twaalf deeltjes die dagelijks hun plek vonden in de gebedspraktijk. De psalm- en zangteksten waren door Kees Waaijman gemaakt, de gebedsteksten door Laetitia Aarnink en de zang- en psalmzettingen door in totaal zeven componisten. De opzet van *Psalmschrift* was het elke dag samen bidden van één psalmviering, en deze zelfde viering gedurende de hele week. De ervaring bevestigde dat de rituele momenten van de viering – zang, lezing, stilte, psalm, gebed – optimaal functioneerden, ook in hun ritmische afwisseling. Maar struikelblok bleef het bidden van de psalm.

Psalmvieringen

Vijftien jaar voortschrijdend inzicht bracht aan het licht dat de toonzetting van de psalmen teveel oplettendheid van de bidders eiste waardoor de meditatieruimte die de psalm zou moeten openen, geblokkeerd raakte. Deze onvrede werd mede veroorzaakt omdat de componisten zich bij de toonzetting van de psalmen – terecht – hielden aan de strofische opbouw daarvan zoals deze hun werden aangereikt door de psalmvertaling van Kees Waaijman. Natuurlijk, psalmen zijn ook strofisch. Maar in een psalmviering, waarvan de onderliggende dynamiek *lectio divina* is (zegging, overweging, gebed, beschouwing), moet, zo bleek uit ervaring en uit onderzoek, het *vers* als meditatieruimte de voorrang krijgen boven het wenden en keren van de strofen.

Het onontkoombaar gevolg was dat er, na tweeënzestig psalmschriften, opnieuw van voren af aan begonnen moest worden met de psalmtoonsetting, niet vanuit het perspectief van het wenden en keren van de psalmstrofen maar van het psalmvers.

Zo ontstond vanaf 2015 de serie *Psalmvieringen* – honderdzevenenveertig in totaal – waarvan de eerste vandaag gepresenteerd worden. Waarom geen 150? Omdat psalm 119 gezien zijn omvang en structuur een eigen serie vieringen verdient, en omdat psalm 9 en 10 alsmede 42 en 43 als één psalm worden gezien.

De teksten van de twee zangen in de Psalmvieringen zijn door Kees Waaijman geschreven en door acht componisten op muziek gezet: Jan Egberink, Joeke Klein Bog, Dick Koomans, Chris Fictoor, Rokus de Groot, Kris Oelbrandt, Valentijn Smit z.g. en mijzelf. De

psalmteksten zijn vertaald door Kees Waaijman en door mij getoonzet. De psalmgebeden zijn door Laetitia Aarnink geschreven.

Psalmzeggen

De kernrite van elke Psalmviering vormt de zegging van de psalm. Het bidden van psalmen, beoogt de wederzijdse toenadering van het menselijk ik en het goddelijk Jij. Wat betekent dit precies? We gaan hiervoor te rade bij wat Titus Brandsma in 1919 schrijft in zijn artikel *Liturgisch Mishooren* over ‘verinnering’. Brandsma is blij met een nieuwe Nederlandse vertaling van het Romeinse Missaal, een vrucht van de activiteiten van de in zijn tijd nog jonge ‘Liturgische Beweging’ in de rooms-katholieke Kerk. Hij is blij dat de gelovigen met een vertaling de misliturgie van nabij, woord-voor-woord kunnen volgen. Maar hij heeft ook zijn bedenkingen omdat de liturgische deelneming van de gelovigen versmald wordt tot het louter volgen van teksten. Dit komt neer op het primaat van het ‘mondgebed’, een klassieke liturgische traditie waar de gelovigen op deze wijze in worden getrokken. Brandsma kwalificeert het mondgebed niet als iets negatiefs, maar er is meer dan dat. Hij wijst op een andere traditie, die van het meditatief-contemplatieve bidden. Hij pleit voor een liturgie waarin de gelovigen het liturgisch mondgebed zó voltrekken dat daarin de ‘overweging’ tot de ‘vereniging met God’ leidt. Hij wil dat het liturgisch mondgebed *en* het inwendig gebed elkaar wederzijds doordringen. Hij spreekt in dit verband over ‘verinneren’, een in het Nederlands onbekend werkwoord. ‘Verinnering’ is een handeling of een proces waardoor iets (een gezicht, een verhaal, een beeltenis, een woord, een melodie) meer ‘in’ wordt, meer binnenkomt, zich meer in het innerlijk vestigt.

Het Psalmvers

Psalmzeggen mogen we beschouwen als het startpunt van de verinnering waarover Brandsma spreekt. Wat doe je als je psalmzegt? Om een antwoord op deze vraag te vinden is het goed te kijken naar de structuur van de psalmen. Een psalm is opgebouwd uit verzen die wat hun aantal betreft enorm kunnen verschillen per psalm. Psalm 117 telt twee verzen psalm 118 telt er negenentwintig en psalm 119 honderdzesenzeventig. Elk vers valt uiteen in meestal twee of soms drie regels. Een regel is een op maat gesneden hoeveelheid woorden, die samen een ademenheid vormen en geen vaste regelmaat van versvoeten kennen. In elke regel tekent zich een reliëf van kernwoorden af, meestal drie, vaak twee of vier, soms vijf, maar nooit één of zes. Deze kernwoorden geven aan de regel een ‘pulserend’ ritme, ze worden als het ware ‘aangeblazen’. Betekenis krijgt de regel wanneer de op zichzelf staande kernwoorden met elkaar in gesprek kunnen gaan in het hoofd, hart en de ziel van wie psalmzegt.

De versregel is de grondslag van het psalmzeggen. ‘Zegging’ heeft een drietal betekenissen: 1) de manier waarop iemand zich uitdrukt; 2) de inhoudelijke betekenis van wat iemand onder woorden brengt; 3) de handeling van het spreken als zodanig. De verinnering waar Titus Brandsma over spreekt wordt door het zeggen van een regel gefaciliteerd. Wanneer verinnering zoiets is als ‘eten’ dan is de regel de ‘hap’ die door de mond naar binnen gaat. De regel geeft de maat aan van wat de adem, de stem, het oog en het oor in één keer ‘behappen’ kunnen. Muziek is daarbij een middel om de zegging te realiseren. Dit middel staat niet op zichzelf, maar staat ten dienst van het woord dat de bidder, de zanger, de hoorder wil ontvangen met het oog op de werking daarvan. De noten die boven elke regel van de psalm in een psalmviering zijn gezet pretenderen dit middel te zijn. Welke noten zijn in staat om het psalmvers de ruimte te geven die het verdient en nodig heeft om zijn werking te kunnen doen

Het Psalterium als geheel bevat bijna 2700 verzen. Het grootste deel daarvan telt twee regels, een kleiner deel is drieregelig en er zijn een paar verzen die slechts één regel kennen. Deze regels worden met elkaar verbonden door een cesuur, de rust in het psalmvers die de eerste en de tweede regel aan elkaar smeedt en waarmee velen van ons vertrouwd zijn vanuit het gregoriaans. In de traditie heeft deze verbinding van twee regels de naam *Parallismus membrorum* gekregen. Dit is een typisch Hebreeuwse stijlform die gekenmerkt wordt niet alleen doordat de beide delen met elkaar in gesprek zijn, elkaar over en weer uitleggen, elkaar bevestigen, of juist tegenspreken, elkaar uitdiepen, elkaar versterken of verscherpen, maar ook doordat de parallelle delen aan elkaar geschakeld worden door een ‘denkpauze’, een cesuur van een moment van stilte. Dit rustpunt midden in het vers tussen de twee regels ervan heeft tot doel dat de bidder, de hoorder tussen de twee regels in gaat staan en het stereo-effect van het tweeregelig vers in zichzelf laat gebeuren.

De tweeregeligheid

Straks zullen wij psalm 1 bidden, die het gehele psalterium opent met de twee regels: *welvaart de man die niet gaat in de raad van doemenden*. De ingreep die de psalmdichter zich veroorlooft door het vers op deze wijze te halveren, en de stilte die daarop volgt, zal zijn werking hebben in de zich blootstellende ontvanger: wat zal mij na *welvaart de man die* aangereikt worden? De stilte in het midden van het vers nodigt de bidder uit te horen wat hij zegt, en zo wordt de opmerkelijke ‘hoorlezer’ geboren, leert Martin Buber ons. Dit ‘hoorlezen’ is wat de wijsheidsleraren beoefenden met en leerden aan hun leerlingen: tot besef komen. Dit noemt Titus Brandsma verinnering. Het moment van stilte houdt de twee versregels zowel uit elkaar als bij elkaar, het is het fundament waarop het vers is gebouwd. Dan kan gebeuren wat Emmanuel Levinas ons voorhoudt: “De mens hoort tot zijn verbazing wat hij uitspreekt [...] Alsof ik niet als enige aan het spreken was, toen ik sprak”. De muzieknoden zullen dus recht doen aan het parallisme van het psalmvers, waarin het rustmoment de bepalende factor is.

Ik wil graag een voorbeeld voor zichzelf laten spreken: de eerste twee regels van het eerste vers van psalm 120, in de vertaling van Gerhardt/Van der Zeijde: regel 1: *Tot de Heer in al mijn benardheid* regel 2: *Riep ik: en Hij heeft mij geantwoord*. Deze twee regels vormen samen één zin, het eerste vers, die de psalmdichter in twee helften, twee regels, heeft geknipt. Tussen die twee helften staat in de Hebreeuwse tekst een spatie, in onze Psalmviersing staat dus een muzikale halve maat rust die de meditatiepauze faciliteert. In de taalkunde wordt deze ingreep van het in tweeën knippen *enjambement* genoemd, ‘overbrugging’. Het gevolg hiervan is dat er betekenisverschuivingen optreden, dat er ruimte van denken ontstaat, van mediteren, van verinneren dus. Als je het eerste vers van psalm 120 in zijn geheel zonder de geknipte ingreep als zin leest, hoor je jezelf zeggen dat je in jouw benardheid de Heer riep, en dat de Heer jou heeft geantwoord. Maar de knip in het vers, en de meditatiepauze die de beide regels overbrugt, laat mij ook iets heel anders horen. Tot de Heer die *in* mijn benardheid is, *daar*, Riep ik en hij antwoordde mij. Met andere woorden: Roep ik die in mijn ellende zit – naar God? Of roep ik naar God – die in mijn ellende zit, omdat mijn ellende bij uitstek de plaats is waar Hij zich vinden laat? Zit ik in mijn ellende of zit de Heer in mijn ellende?

Deze dubbelzinnigheid heeft Kees Waaijman weten te vertalen met: Naar Wezer in mijn nauwte Roep ik en Hij buigt zich naar mij. Hier opent zich de mystieke wederkerigheid tussen het goddelijk Jij en het menselijk ik. De tegenwoordige tijd waarin de tweede regel staat: *roep ik en Hij buigt zich naar mij* laat deze wederkerigheid heel precies horen: *in* mijn roepen buig Jij je naar mij, *in* mijn aanroep naar Jou, hoor Jij mij, mijn roepen is geworden jouw horen.

De Godsnaam 'Wezer'

Deze mystieke wederkerigheid tussen God en ons wordt in de Psalmvieringen het meest recht gedaan door de vertaling die Kees Waaijman heeft mogen vinden voor de Godsnaam. Jahwe, *Wezer*. Ons woord 'God' heeft etymologisch gezien met de meeste waarschijnlijkheid de betekenis van 'de aangeroepene'. Het werkwoord dat bij God hoort, is *aanroepen*. Roep je God aan met haar of zijn eigennaam dan roep je *Jahwe*, je roept om zijn of haar 'er zijn', om haar of zijn 'er wezen', om aanwezigheid, 'Wees hier aanwezig', zingt Huub Oosterhuis in navolging van Martinus Nijhoff. Kees Waaijman heeft na lang in de ruimte van de psalmen te hebben vertoefd, het aangedurfd om Gods eigennaam *Jahwe* te vertalen met *Wezer*, en niet te vervangen door *Heer* of *Heere* iets wat de bijbelvertalingen en de liturgieteksten al twee duizend jaar doen. *Wezer* is een niet-bestaand Nederlands woord dat in het aanroepen ervan zowel een bede om aanwezigheid is, *wees er* als een uitnodiging om te zijn: *wees er*.

Niet in de vertaling als zodanig, maar in de voltrekking ervan in het zeggen in de Psalmviering doet zich deze mystieke wederkerigheid voelen: in het roepen van de naam om zijn of haar aanwezigheid horen wij als een weerklank, een echo de uitnodiging dat wij er mogen zijn. In ons roepen zijn wij gehoord. Daarom is in de psalmzetting de Godsnaam elke keer dat wij deze zingen getoonzet op een prime met twee open noten. Daarom hebben wij voorgesteld om de rust tussen de twee regels in het vers de lengte te geven van de Godsnaam. Waar de naam wordt uitgeroepen in een noodklacht is hij smeekbede: *wees er*. Waar de naam klinkt in een erkenning wordt zijn werking geroemd: Hij is er. Waar de Godsnaam tot klinken komt opent zich een mystieke wederkerigheid, wanneer ik als roepende Gods werking bij mij binnenlaat, zijn aanwezigheid voel. Dan luistert Hij niet meer *naar* mijn gebed, maar hoort Hij *in* mijn bidden zelf. Dan is mijn roepen Gods nadering geworden. Voor wie psalmzegt is God niet object, maar subject geworden.

Besluit

Nu wij de eerste serie Psalmvieringen kunnen presenteren, is het mij een genoegen – ik spreek nu ook namens Kees Waaijman – allen te bedanken die hun talent en energie hebben ingezet om dit project tot voltooiing te brengen. Zij zijn met teveel om ze persoonlijk te noemen: ik denk aan componisten, mensen die noten op al die teksten hebben gekalligrafeerd, al die mensen die de Psalmschrift CD's hebben mogelijk gemaakt, voorbereid, opgenomen en verspreid, mensen die psalmcursussen en psalmpractica hebben gegeven, en de deelnemers niet te vergeten, religieuze ordes en congregaties die ons financieel hebben willen ondersteunen, mensen die de psalmvieringen die straks gepresenteerd worden hun prachtige vorm hebben gegeven, en natuurlijk het Titus Brandsma Memorial, het Titus Brandsma Instituut en de Stichting Kerkmuziek en Spiritualiteit. Het voelt goed dat sommigen van hen hier vanmiddag zijn, maar het is tegelijk jammer dat anderen die graag wilden, helaas hier niet konden zijn.

Met dankbaarheid wil ik vandaag ook hen gedenken die op welke wijze dan ook meegewerkt hebben aan ons project, maar helaas gestorven zijn.

Het Eliaanse getijdengebed bevindt zich religieus en cultureel in de marge. Het schooiert tussen Rome en Genève. In de marge van deze twee geloofscentra verbindt het de mystieke tradities van de Catholica met de liefde voor de Schrift van de Reformatie – samenkomend in de psalmen. Misschien te kaal voor Rome en te mystiek voor Genève. Zoals Titus Brandsma, ontdaan van al zijn katholieke attributen, ten slotte zijn reformatorische broeders vond in het naakte geloof in de kampen van Amersfoort en Dachau.

Ik wil tot slot graag een van de woestijnvaders aan het woord laten, een collega-psalmbidder, die ons stof tot overwegen geeft, een wenk voor onderweg:

Een broeder vroeg aan abbas Filemon:

‘Vader,

waarom vindt u in het Boek der Psalmen

meer behagen

dan in heel de goddelijke Schrift?

En als u rustig psalmen bidt,

waarom geeft u dan de indruk

woorden te spreken

alsof u zich met iemand onderhoudt?’

Hij sprak tot hem:

‘Ik zeg je, kind,

God heeft de kracht van de psalmen

zo diep in mijn armzalige ziel ingedrukt,

als Hij deed bij de profeet David.

Daarom kan ik het niet stellen

zonder de zoetheid

van al wat erin verborgen ligt.

Psalmen omvatten inderdaad

heel de goddelijke Schrift.’